Monumenten Inventarisatie Project

GEMEENTEBESCHRIJVING

G A A S T E R L A N - S L E A T

PROVINCIE FRIESLAND - REGIO ZUID-WEST FRIESLAND

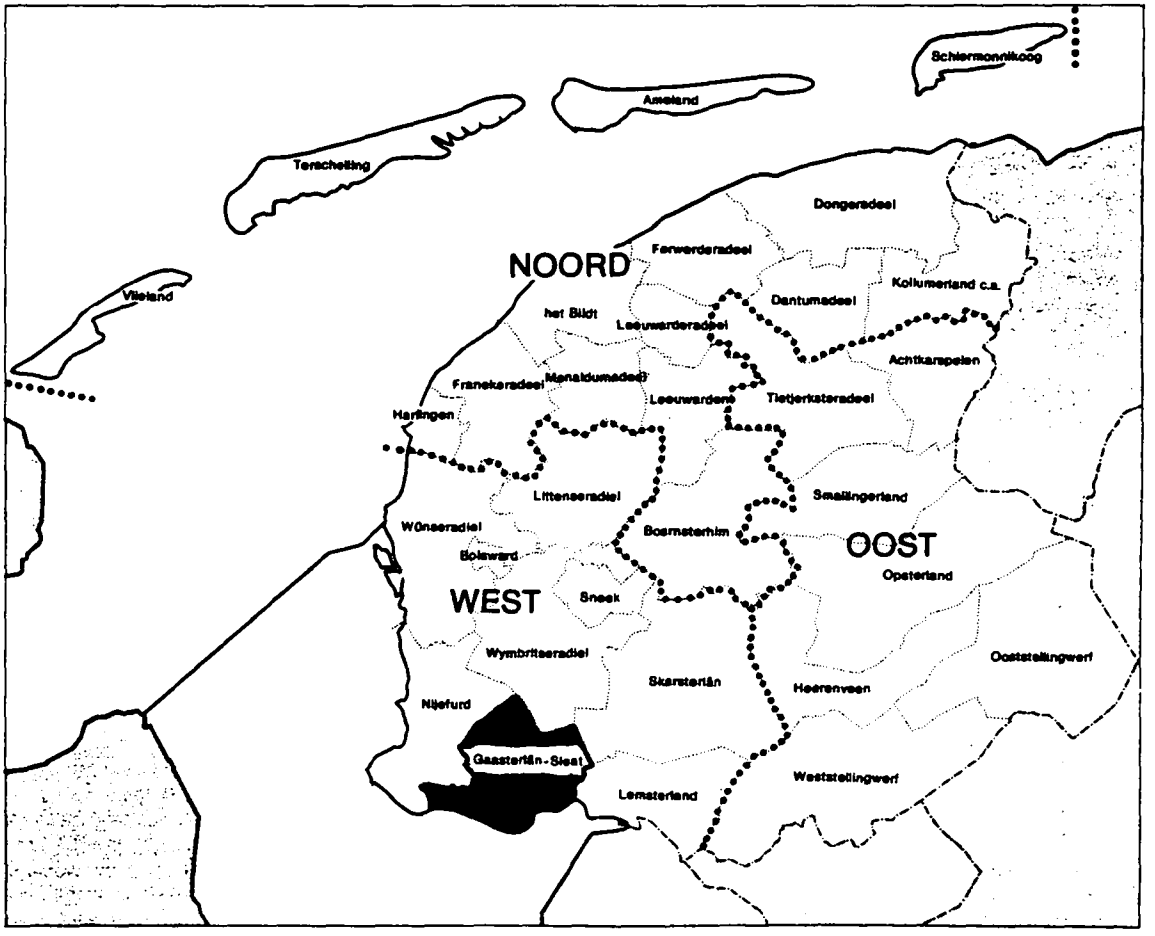

INHOUDSOPGAVE

1 INLEIDING 3

2 BODEMGESTELDHEID

2.1 Ontstaansgeschiedenis 3
2.2 Bodemsoorten 3
2.3 Reliëf 4
2.4 Waterbeheersing 4

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD

3.1 Grondgebruik 4
3.2 Verkaveling 5
3.3 Landschapsbeeld 5

4 INFRASTRUCTUUR

4.1 Waterwegen 6
4.2 Landwegen 6
4.3 Openbaar vervoer 6
4.4 Gas-, electriciteits- en drinkwatervoorziening 6

5 MIDDELEN VAN BESTAAN

5.1 Algemeen 7
5.2 Landbouw en zuivelindustrie 7
5.3 Handel 8
5.4 Nijverheid 8
5.5 Toerisme en recreatie 8

6 NEDERZETTINGEN

6.1 Algemeen 9
6.2 Sloten 9
6.3 De dorpen 10
6.4 Verspreide bebouwing 13

LITERATUUR 14

GERAADPLEEGD KAARTMATERIAAL 15

BIJLAGEN

Bijlage I Bevolkingsontwikkeling 16

1 INLEIDING

De gemeente Gaasterlân-Sleat is gelegen in regio West (Zuidwest). De gemeente grenst in het westen aan de gemeente Nijefurd, in het noorden aan de gemeente Wymbritseradiel, in het oosten aan de gemeenten Skarsterlân en Lemsterland en in het zuiden aan het IJsselmeer.

De gemeente heeft een oppervlakte van 209,29 km^2, waarvan ruim de helft tot het binnenwater (m.n. het IJsselmeer) behoort. In de gemeente Gaasterlân-Sleat liggen tegenwoordig behalve het stadje Sloten (Sleat) 13 dorpen, waarvan Bakhuizen, Balk en Oudemirdum het grootst zijn. Op 1 januari 1990 telde de gemeente 9.229 inwoners, waarvan ruim de helft woonachtig was in de drie grootste dorpen.

De gemeente Gaasterlân-Sleat is ontstaan na de gemeentelijke herindeling van 1984 uit de samenvoeging van de gemeente Gaasterland en de gemeente Sloten (Sleat) en een deel van de voormalige gemeente Hemelumer Oldephaert en Noordwolde (nl. de dorpen Elahuizen (met Nijega), Kolderwolde en Oudega; samen Noordwolde genoemd).

2 BODEMGESTELDHEID

2.1 Ontstaansgeschiedenis

De pleistocene ondergrond, bestaande uit keileem met daarop dekzand, heeft in Gaasterland een sterk golvend karakter als gevolg van de bewegingen van het ijsfront gedurende de ijstijden. Door opstuwing van deze ondergrond ontstonden voornamelijk aan de rand van het zogenaamde Gaasterlandse zandplateau ruggen en zogenaamde gaasten (zandige hoogten). Als gevolg van de rijzing van de zeespiegel door het afsmelten van de ijsmassa's na de laatste ijstijd, vond vanaf ca. 2700 voor Chr. sedimentatie plaats van zand en klei in het Noordnederlandse kustgebied op de pleistocene ondergrond. De kustlijn kwam meer landinwaarts te liggen. Als gevolg van het holle reliëf werd de natuurlijke afwatering belemmerd; het overtollige water verzamelde zich in vele meertjes en poelen. In de lager gelegen natte terreinen rondom de hoogten ontstond op uitgebreide schaal veen.
Langs de kust ontstonden kliffen (Rode Klif, Mirnserklif en Oudemirdumer klif) omdat de taaie keileem in de ondergrond niet, of slechts zeer langzaam, afkalfde. De kliffen vormden een barrière tegen de Zuiderzee. Het keileem en het gesteente van de kliffen kon goed gebruikt worden bij de huizenbouw. De kliffen hebben veel te lijden gehad van de voortdurende afgraving voor dat doel.

2.2 Bodemsoorten

De ruggen bestaan uit keileem, veelal bedekt door een dunne laag dekzand, met uitzondering van het binnendeel van de gemeente waar

de laag dekzand veel dikker is. In de lagere delen ligt veen, meestal bedekt door een dun kleilaagje. Voor de kliffen ligt jong zeezand, vermengd met morenegruis.

2.3 Reliëf

Een groot deel van de gemeente ligt hoger dan 1 meter boven NAP. Alle dorpen van de vroegere gemeente Gaasterland liggen 2 à 3 meter boven NAP. Binnen de gemeente liggen enkele ruggen, nl. het Bakhuister Hoog (tot 10 m) noordwaarts verbonden met de Hemelumer en Koudumer Hoogten en zuidwaarts met het Mirnser Klif, de hoogten van Sondeler Gaast (7 m), Hoge Bouwing (westelijk van Nijemirdum), Fonteinbos (westelijk van Oudemirdum), Jolderenbos (12 m) en het Oudemirdumer klif. Tussen de kliffen en ook oostelijk ervan liggen lage, door dijken beschermde polders. Ook ligt laag polderland ten noordwesten van Harich (tot -0,7 m), langs het Slotermeer (tot -0,5 m), langs de Fluessen (tot ca -1,8 m) en oostelijk van Sondel (tot - 0,9 m). Het stadje Sloten ligt ongeveer op 0 m, terwijl het eromheen gelegen laagveen tot op -0,5 m is gelegen.

2.4 Waterbeheersing

De afwatering vindt plaats volgens de natuurlijke afhelling richting Fluessen, Slotermeer en Ee-Zijlroede. Voor de afwatering zijn verder vooral de Rijstervaart, Luts, Hooiberger- en Sondelervaart van belang.

De Noordwolder Veenpolder (1834) werd in 1873 waterschap. Tot 1918 werd de bemaling van de polder verzorgd door vier windmolens, nl. De Vooruitgang te Kolderwolde, De Hoop en De Hersteller te Oudega en de Voltooiing te Nijega. In 1925 werd op electrische bemaling overgeschakeld.

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD

3.1 Grondgebruik

Omstreeks het midden van de vorige eeuw was de grond in het gebied van de huidige gemeente Gaasterlân-Sleat voor verschillende doeleinden in gebruik. Er waren graslanden, bouwlanden, bossen, woeste gronden en een veenpolder.
Binnen het areaal cultuurgronden overheerste het grasland. De laagst gelegen delen waren in gebruik als hooilanden. Bouwland kwam voor op de hoger gelegen gronden nabij de dorpen.

Verder had Gaasterland een betrekkelijk groot areaal heide en bos. Het Rijsterbos werd waarschijnlijk aangelegd op heide in het laatst van de 17de eeuw. Een groot gedeelte van de bossen kwam in 1897 in het bezit van de in 's-Gravenhage gevestigde N.V. Exploitatie Maatschappij "Gaasterland", die op grote schaal begon met het kappen van bomen voornamelijk ten behoeve van de Duitse mijnindustrie. De vrijgekomen terreinen werden omgezet in weiland en

bouwland. De maatschappij bezat omstreeks 1910 een vijftigtal boerderijen, waaronder modelboerderijen bij Kippenburg en Rijs, en ca. 3200 ha. grond. Een viertal boscomplexen, nl. Elfbergen, Nijemirdumerheide, Jolderenbosch en de Bremer Wildernis werden in 1925/26 door de maatschappij verkocht aan de gemeente. In het complex Elfbergen werd in de jaren '30 door werklozen een grote vijver gegraven, die bij de toeristen zeer in trek was.

In de 19de eeuw werd de Noordwolder Veenpolder (1834) uitgeveend, drooggemaakt en opnieuw in cultuur gebracht. Omstreeks 1865 lagen in de polder nog diverse plassen.

3.2 Verkaveling

Op het huidige grondgebied van de gemeente Gaasterlân-Sleat kwamen omstreeks 1850 diverse verkavelingstypen voor. Vooral de strokenverkaveling was wijd verbreid. Langs de Fluessen en het Slotermeer lagen zeer lange smalle kavels, karakteristiek voor de hooilanden. Ook de zandgronden waren voor een deel in stroken verkaveld (opstrekkende verkaveling), met name in de omgeving van Harich en Balk, maar ook tussen Sondel en Wijckel. Behalve strokenverkavelingen kwamen op de zandgronden ook es-achtige verkavelingscomplexen voor, zoals bij Sondel, Nije- en Oudemirdum, Mirns en Bakhuizen. Verder waren er ook blokvormige verkavelingen zoals ten noordoosten van Rijs (Rijsterpolder en de Witte Akkers) en bij Nijemirdum. Ook het Rijsterbos werd volgens een rationeel, grotendeels blokvormig, patroon verkaveld. Omstreeks het midden van de vorige eeuw waren in het centrale deel van Gaasterland ook enkele niet of nauwelijks verkavelde gebieden met bos en heide.
De oude verkavelingspatronen zijn voor een groot deel redelijk tot goed herkenbaar gebleven. In de Zuiderfennenspolder, in de Witte Akkers bij Elfbergen, in de Huitebuursterpolder ten zuidoosten van Oudemirdum en in de polder Nieuwe Grasfennen en de Sondelerpolder ten zuidoosten van Sondel is de verkavelingsstructuur (in lichte mate) gewijzigd. In het kader van de ruilverkavelingen "Warns" en "Gaasterland" in de jaren '70 kwamen daar doorgaans meer grootschalige verkavelingspatronen tot stand.

3.3 Landschapsbeeld

Het landschap van Gaasterland is overwegend zacht golvend van karakter met afwisselend weilanden, akkers en bossen. De kliffen aan de kust raakten na de afsluiting van de Zuiderzee in 1932 geleidelijk aan begroeid, waardoor zij hun oude karakter deels verloren.
De lager gelegen delen langs de Fluessen en het Slotermeer hebben daarentegen een vlak en open karakter.

4 INFRASTRUCTUUR

4.1 Waterwegen

In het - in vergelijking met de meeste andere delen van de provincie - relatief hoog gelegen Gaasterland was het belang van het verkeer over water betrekkelijk gering. Omstreeks 1850 waren de grotere waterwegen in Gaasterland de Ee (tussen de Zuiderzee en het Slotermeer), de Rijn, de Luts en de Van Swinderen(s)vaart (1840). Binnen het Noordwolder deel van het huidige grondgebied was de Woudvaart een grotere waterweg.
Behalve deze waterwegen liggen in de gemeente diverse meertjes en poelen, waarvan de Sondeler Leijen en Het Zwin de grootste zijn. Al voor 1850 werden diverse meertjes drooggemaakt; vanaf 1850 volgden nog bijvoorbeeld de Vierhuisterpoel bij Rijs (1850), Het Var bij Sloten en de Nijegaster poel bij Elahuizen. De (zandwinnings ?)plas in de Nieuwewegspolder bij de Wyldemerk ten noordoosten van Rijs kwam er na de Tweede Wereldoorlog bij.

4.2 Landwegen

De oude verbindingswegen tussen de nederzettingen lagen aan de voet van of op de keileemruggen. Pas vanaf het midden van de vorige eeuw werden geleidelijk aan de eerste kunst- en straatwegen aangelegd. Aanvankelijk ging het voor een belangrijk deel om "losse fragmenten" die niet met elkaar waren verbonden. In de jaren na 1900 werd hard gewerkt aan de uitbreiding en verbetering van het wegennet onder de stimulerende leiding van burgemeester H. Gaaikema.
Na de Tweede Wereldoorlog kreeg vooral het dorp Balk nieuwe, betere verbindingen met Woudsend (Woudsenderweg) en met Koudum en Lemmer (PW 9).

4.3 Openbaar vervoer

Spoor- en tramverbindingen zijn in deze hoek van de provincie nooit tot stand gekomen. Wel was er sinds 1890 een stoombootdienst van Balk op Sneek. In het begin van de jaren twintig begonnen de gebroeders De Boer in Balk met de exploitatie van een autobusonderneming, later opgegaan in "de Zuidwesthoek" (ZWH). Vanuit Balk werden personen naar omringende plaatsen vervoerd. Later, in 1932 en 1949, werden aan de Wilhelminastraat in Balk grote garages gebouwd voor de bussen van deze onderneming.

4.4 Gas-, electriciteits- en drinkwatervoorziening

Binnen het kader van de gasvoorziening is het bestaan van een arogeengasfabriek te Balk vermeldenswaardig. De fabriek zou in 1911 zijn opgericht. Het arogeengas werd aangevoerd in fusten en werd via een leidingsysteem van loden pijpen naar de woningen gevoerd. De gasleverantie moest in 1917, tijdens de Eerste Wereldoorlog worden gestaakt wegens gebrek aan aanvoer. De fabriek werd opgeheven en de loden pijpen opgegraven. Na de Tweede Wereldoorlog

kreeg men de beschikking over aardgas.

De electriciteitsvoorziening kwam in het begin van de jaren twintig tot stand. Op een viertal plaatsen in de gemeente werden toen transformator- of schakelstations gebouwd, namelijk te Sloten, Balk en Harich. In de loop der jaren werd het net verder uitgebreid.
(Bakhuizen had reeds in 1920 electrische straatverlichting ?)

Voor wat betreft de drinkwatervoorziening is men in Gaasterland lang aangewezen geweest op water uit putten, tonnen en later cementen regenwaterbakken. Pas na de Tweede Wereldoorlog werd een waterleidingnet aangelegd. Onder de eerste aansluitingen bevond zich ook het voormalige barakkenkamp de Wyldemerk (1953).

5 MIDDELEN VAN BESTAAN

5.1 Algemeen

Omstreeks 1850 was de landbouw het belangrijkste bestaansmiddel voor de inwoners van Gaasterland. In niet-agrarische plaatsen als Balk en Sloten waren er meerdere middelen van bestaan, zoals de handel in o.a. graan, hout en boter. In de 18de eeuw werd in Sloten en Balk hennep gesponnen voor de volreders te Krommenie, het centrum voor de zeildoekfabricage in Holland.
Vele inwoners van Gaasterland vonden in de wintertijd werk in de bossen, o.a. bij het eekschillen. De eek (schors) werd gebruikt door leerlooiers, zoals bijvoorbeeld te Sloten. In Oudemirdum en Mirns woonden ook nog enkele vissers. Industrie van betekenis was er tot aan de opkomst van de zuivelindustrie aan het einde van de vorige eeuw niet of nauwelijks.

5.2 Landbouw en zuivelindustrie

In het onderhavige gebied kwamen zowel gemengde bedrijven voor als bedrijven die uitsluitend waren gericht op de veehouderij. Er werd vooral rogge verbouwd maar ook aardappelen, boekweit en haver.
Het belang van de gemengde bedrijven nam geleidelijk aan af als gevolg van het verdwijnen van een deel van de bouwlanden.

De zuivelproduktie verplaatste zich aan het einde van de vorige eeuw geleidelijk aan van de boerderijen naar de zuivelfabrieken.
In Gaasterlân-Sleat ontstond een viertal zuivelfabrieken, nl. te Sloten (1891/98; 1903), Nijega (1893), Balk (1897) en Harich (1897). De fabriek van Harich sloot reeds in 1913. De fabriek van Sloten was zeer belangrijk voor de werkgelegenheid ter plaatse. Na de Tweede Wereldoorlog werd het bedrijf omgezet in een veevoederfabriek. De fabriek van Nijega-Elahuizen kreeg na sluiting een nieuwe bestemming in de recreatieve sector. De fabriek van Balk is nog in functie.

5.3 Handel

De handel was vooral geconcentreerd in Balk en Sloten, de marktplaatsen in het onderhavige gebied. Er werd vooral gehandeld in graan, hout en boter, maar ook wel in kaas, vlees en huiden. Balk had een jaarmarkt en een weekmarkt en een jaarlijkse veemarkt.
De houthandel was dankzij de aanwezigheid van de Gaasterlandse bossen tot ontwikkeling gekomen. Voor de houthandel was Balk het centrum. De levendige boterhandel leidde in 1877 nog tot de bouw van een waag in Balk. Als gevolg van de opkomst van de zuivelfabrieken zakte de boterhandel echter vrijwel geheel in.
Van Balk is verder bekend dat de detailhandel er relatief sterk was ontwikkeld.

5.4 Nijverheid

In Gaasterland waren omstreeks het midden van de vorige eeuw maar weinig bedrijven. Wel waren er omstreeks 1840 drie bierbrouwerijen en een jeneverstokerij. In 1856 waren er een korenmolen en een mosterdmolen, een wolkammerij, een grutterij, vijf smederijen, twee goud-zilversmederijen, een touwslagerij (Balk) en een zwart- en blauwververij. De goudsmidzaak (1827) van de fa. Drijfhout te Balk, sinds 1883 een kleine fabriek, werd in 1886 verplaatst naar Amsterdam. In Sloten had men in 1856 een korenmolen en een mosterdmolen, een leerlooierij en twee smederijen.
Bij Rijs was korte tijd een steenfabriek, die was opgezet door de Maatschappij Gaasterland te Rijs. Van het complex dat in 1915 werd ingericht als kamp voor Belgische oorlogsvluchtelingen is niets noemenswaardigs overgebleven. Wel zijn in het landschap nog verschillende leemputten herkenbaar.

Balk kreeg later bovendien een drukkerij (Hoekstra; 1882), een machinefabriek (Koelstra en Dölle; 1902) waar landbouwmachines en later ook windmotoren werden gemaakt, een olieslagerij met veevoederfabriek "de Volharding" (1916/17), een betonfabriek (J.v.d. Velde) en een kleine machinefabriek (Mous).
Vooral na de Tweede Wereldoorlog maakte de industrie in Balk grote ontwikkelingen door. In 1970 werd een speciaal industrieterrein aangelegd. De veevoederfabriek werd later jachtwerf.

5.5 Toerisme en recreatie

De aantrekkelijke combinatie van bossen , meren en kuststrook lokte reeds voor de Tweede Wereldoorlog de eerste toeristen naar Gaasterland. Vooral voor de inwoners van Rijs, Sondel en Balk werd het toerisme een bron van inkomsten.
Deze ontwikkeling zette zich na de oorlog versneld voort. Er kwamen diverse hotels, campings, jachthavens en vakantiewoningen.

6 NEDERZETTINGEN

6.1 Algemeen

Gaasterland was al vroeg bewoond. De nederzettingen ontstonden langs de randen van het hoge gebied. Het merendeel van de Gaasterlandse dorpen dateert van rond de 12de en 13de eeuw. Harich, Mirns en Wijckel worden reeds in de 12de eeuw vermeld, nederzettingen als Ruigahuizen en Balk zijn van latere datum.
In paragraaf 6.2. wordt het stadje Sloten behandeld; de dorpen komen in paragraaf 6.3 aan de orde.

6.2 Sloten

Sloten is een van de kleinste stadjes van Nederland. Het ontstond in de 13de eeuw bij de kruising van de waterweg de Ee (tussen Sneek en Tacozijl) en een oude landweg. Langs het water (Het Diep) en de brede kaden (Kapelstreek, Voorstreek, Lindegracht en Heerenwal) verrezen grote burgerwoningen, pakhuizen, de kerk, de waag, het stadhuis en een herberg. De bebouwing langs de oude landweg (Koestraat en Dubbelstraat) is van geringere importantie. De bij de versterking gelegen stins is lang geleden afgebroken. De stad werd in 1581 voorzien van een nieuwe omwalling met daaromheen een gracht. Sloten had twee waterpoorten en twee landpoorten. De waterpoorten werden respectievelijk in 1759 en 1821 vernieuwd. In het zuidelijk deel van het stadje is de 18de-eeuwse korenmolen een markant object.

De stadsplattegrond heeft sinds de aanleg van de 16de eeuwse omwalling met uitzondering van de oostelijke en westelijke toegang geen belangrijke wijzigingen meer ondergaan. Omstreeks 1850 stond buiten de omwalling slechts een klein aantal gebouwen, waaronder een tolhuis en enkele boerderijen. De beide landpoorten werden kort na het midden van de 19de eeuw afgebroken. De wallen werden deels afgegraven en deels beplant waardoor om de dichtbebouwde kern een "groene wandeling" ontstond. Na 1850 kwam nog nieuwe bebouwing tot stand aan de westzijde van het stadje. Aan deze zijde van de stad verrezen binnen de gracht o.a. een rijtje woningen van de bouwvereniging Patrimonium (1917) en daarbuiten een Chr. school, met daartegenover enkele woningen en een marechausseekazerne. Genoemde woningen zijn inmiddels al weer afgebroken.
Binnen de grachten veranderde de structuur niet of nauwelijks, maar er werden wel enkele markante panden gebouwd, zoals de zuivelfabriek (1891/98 of 1903) en de R.K. Kerk aan de Kapelstreek (1933).
In 1957 werd de rondweg om Sloten aangelegd, waardoor het aanzicht van het noordelijk stadsgedeelte veranderde. Aan de oostzijde van de stad kwam in verschillende fasen een woonwijk tot stad. De jachthaven dateert ook uit de naoorlogse periode.

6.3 De dorpen

Bakhuizen
Bakhuizen is een komvormige nederzetting. Via de Bakhuistervaart stond de plaats in verbinding met de Morra. De plaats, een R.K. enclave, breidde zich na 1850 vooral in zuidelijke en zuidwestelijke richting uit. Bij de R.K. kerk werd een begraafplaats aangelegd. In 1914 werd een nieuwe R.K. kerk gebouwd. In 1921 verrees naast de kerk een R.K. school.
Na de Tweede Wereldoorlog groeide het dorp geleidelijk aan nog wat verder uit, waarbij ook de bestaande structuur dichter werd als gevolg van het verder invullen van open gebleven ruimten.

Balk
Over de wijze en het tijdstip van ontstaan van het nabij het Slotermeer gelegen Balk is niets met zekerheid bekend. De nederzetting ontstond als handelscentrum - op het grondgebied van Harich - op de plaats waar de wegverbinding tussen de dorpen Harich en Wijckel het riviertje de Luts kruist. Balk ontwikkelde zich vanaf de 15de eeuw tot het middelpunt en centrum van bedrijvigheid van de omgeving. Als gevolg van de min of meer gesloten bebouwing ter weerszijden van de Luts kreeg het langgerekte Balk een enigszins stedelijk karakter. Binnen de dorpskom en ten noordwesten van het dorp is de verkaveling haaks op de Luts gericht. De bebouwing is gericht op het water. Behalve aan de Luts was ook langs de weg naar Wijckel (huidige Dubbelstraat/Wijckelerdyk) enige bebouwing tot ontwikkeling gekomen.

Ingrijpende wijzigingen heeft deze oorspronkelijke structuur niet ondergaan. Enkele nieuwe gebouwen zijn de boterwaag (1877) en de teruggerooide R.K. kerk (1883) met daarbij een pastorie (1903) en een school (1929). Balk had een opvallend groot aantal winkels (m.n. van Swinderenstraat en Meerweg) en vervulde daarmee een functie voor een ruime omgeving.
Tussen 1850 en 1930 groeide het dorp op bescheiden wijze wat uit. In zuidwestelijke richting verrezen aan de Gaaikemastraat de zuivelfabriek (1897) en het complex arbeiderswoningen Eigen Haard (1901). Ook langs de weg naar Harich (Wilhelminastraat) en de weg naar Wijckel (Dubbelstraat-Wijckelerdyk) groeide het dorp uit. Aan de Wilhelminastraat werden in 1932 en 1947 garages gebouwd voor de busonderneming (zie ook 4.3). Tussen 1930 en 1950 werden ten noordoosten van de zuivelfabriek enkele nieuwe straten aangelegd. Meer grootschalige uitbreidingen volgden later aan de zuidoostzijde van het dorp. Aan het Slotermeer werd een jachthaven aangelegd alsmede een complex zomerhuisjes met haventjes.

Kolderwolde, Oudega, Nijega en Elahuizen
De dorpen Kolderwolde, Oudega, Nijega en Elahuizen vormden samen het Noordwolder deel van de voormalige gemeente Hemelumer Oldephaert en Noordwolde. Het waren omstreeks 1850 in elkaars verlengde gelegen agrarische streekdorpen langs de Fluessen. De bebouwing van Kolderwolde en Oudega lag aan de Woudvaart en de daarlangs lopende Woudweg. De langgerekte kavels staan haaks op

weg en vaart. In Nijega buigt de weg naar het noordwesten langs de vaart die Nijega met de Fluessen verbindt. Bij de kerk van Nijega buigt de weg weer in noordoostelijke richting langs de Fluessen. Ook in Oudega stond een kerkje. Bij Elahuizen hoorde ook het meer oostelijk gelegen gehuchtje Trophorne, bestaande uit enkele boerderijen. De omgeving van de dorpen bestond uit laag gelegen, deels moerassige gronden. In 1835 waren de dorpen Kolderwolde en Oudega in de Grote Noordwolder Veenpolder komen te liggen.

Na 1850 vond geleidelijk aan enige verdichting van de bebouwing plaats. In Nijega werd in 1893 een zuivelfabriek gebouwd, die in 1920 werd vernieuwd. De weg door de dorpen werd bij de verharding waarschijnlijk opgehoogd en soms over geringe afstand verplaatst. In de drooggemalen polder werden enkele nieuwe boerderijen gebouwd.
Na de Tweede Wereldoorlog hebben zich geen belangrijke wijzigingen in de ruimtelijke structuur van de dorpen voorgedaan. Elahuizen en Nijega werden in 1967 samengevoegd, waarbij de naam Nijega kwam te vervallen. De zuivelfabriek van Nijega kreeg na sluiting een nieuwe bestemming in de sfeer van de watersport.

Harich
Het oude agrarische dorp Harich ontstond op de hogere zandgronden. Omstreeks 1850 bestond Harich uit een viertal afzonderlijke buurten, nl. Westerend, Frisburen, Kerkburen en Lorreburen. Westerend en Frisburen waren streekjes boerderijen aan of langs de weg naar Rijs. Kerkburen bestond eigenlijk uit twee delen, nl. een streek boerderijen ten noorden van de weg naar Rijs en een dichter bebouwde buurt rond de kerk. Lorreburen bestond weer uit een klein streekje boerderijen.
Na 1850 was tot aan de Tweede Wereldoorlog slechts sprake van een geringe verdichting van de bebouwing langs de weg naar Rijs en rond de kerk. Nabij de kerk werd in 1870 de boerderij Welgelegen gebouwd en omstreeks 1900 de school met onderwijzerswoning. Tussen 1897 en 1913 had het dorp een zuivelfabriekje, dat waarschijnlijk afgebroken is.
Ook na de Tweede Wereldoorlog is de ruimtelijke structuur van het dorp niet wezenlijk veranderd.

Mirns
Mirns is een oude, kleine aan de kust gelegen nederzetting, die vroeger samen met Bakhuizen één dorp vormde. Vroeger woonden er vissers en boeren. De kerk van Mirns was in het midden van de 18de eeuw afgebroken. Op het kerkhof werd een klokkestoel geplaatst.
De enigszins verspreid gelegen bebouwing van boerderijen, arbeiderswoningen en andere woonhuizen nam na 1850 nog wat in dichtheid toe, zonder dat de plattegrond van Mirns daardoor noemenswaardig veranderde.

Nijemirdum
Nijemirdum is een agrarisch streekdorp gelegen aan de weg vanuit Sloten door Gaasterland. Van de kern van het dorp was omstreeks

1850 niet veel meer aanwezig; behalve de kerk zijn daar verschillende huizen afgebroken.
Na 1850 trad geleidelijk aan weer enige verdichting van de bebouwing op vooral langs de door het dorp lopende weg. Omstreeks 1895 werd daar ook de Gereformeerde kerk gebouwd.

Onder Nijemirdum hoort ook het buurtje Nij-Amerika, dat tussen 1850 en 1930 tot stand kwam. Er werden vooral arbeiderswoningen gebouwd, waarvan het merendeel niet meer in oorspronkelijke staat is.

Oudemirdum
Oudemirdum is een agrarisch komdorp aan de weg van Sloten naar Staveren. In de kom van het dorp ligt een ruimte, de Brink genaamd.
Het dorp groeide na 1850 uit in noordelijke richting en vooral ook in westelijke richting langs de in 1848 aangelegde grind- en straatweg. Behalve nieuwe boerderijen verrezen er ook diverse nieuwe woonhuizen, waardoor het agrarisch karakter teruggedrongen werd.

Bij Oudemirdum hoort ook het buurtje Kippenburg met een (voormalige) herberg (1834/50), twee boerderijen (± 1850 en ± 1910) en een grasdrogerij (± 1945/50).

Ruigahuizen
Het dorp Ruigahuizen bestond omstreeks 1850 slechts uit een zestal huizen gelegen ter weerszijden van de Ruigahuisterweg. Het dorp dat vroeger groter was had eertijds een eigen kerk, waar alleen het kerkhof met klokkestoel nog aan herinnert. In de 17de eeuw kwamen Franse Hugenoten naar dit dorp, die hun huissteden met grote grachten omsloten waarvan de sporen nog in het landschap zijn terug te vinden.
Na 1850 is de bebouwing langs de weg toegenomen. De nieuwe bebouwing bestond uit diverse kleine woningen en enkele boerderijen. Omstreeks 1880 werd aan de Coenderssingel een jachthuis gebouwd, dat de naam Mottekamp kreeg. Het jachthuis werd later boerderij en vervolgens (recreatie)woning. Langs de rand van het bos werden aan de Jan Jurjenssingel arbeiderswoningen gebouwd, die later zijn verbouwd tot of vervangen door recreatiewoningen.

Rijs
Omstreeks 1850 was Rijs niet meer dan een buurtje onder Bakhuizen. Het meest markante onderdeel ervan was het landgoed Rijs, waarvan het huis in 1937 werd gesloopt. Na 1850 nam in de omgeving van het landgoed de bebouwing langs de weg toe. Er verrezen enkele villa's, hotels en woonhuizen. Een van de villa's was het in 1912 gebouwde "Mooi Gaasterland", het woonhuis voor de administrateur van de Maatschappij Gaasterland. Het pand werd later ingericht tot RK vakantie- en herstellingsoord en later tot medisch kindertehuis. Ook aan de meer westelijk gelegen Smitsleane werden enkele woonhuizen gebouwd. Aan de westzijde van Rijs was ook korte tijd een steenfabriekje, dat in 1915 werd ingericht als kamp voor

Belgische vluchtelingen.
Na de Tweede Wereldoorlog werd het toerisme een nog belangrijkere bron van inkomsten voor de inwoners van Rijs. Ook werden enkele recreatiewoningen gebouwd, waarvan de oudste mogelijk nog voor de Tweede Wereldoorlog werden gebouwd.

Sondel
Sondel is een agrarisch streekdorp aan de weg tussen Nijemirdum en Wijckel. In het dorp lag het buiten Beukenswijk, thans een boerderij. Het dorp had over land en via een vaart een verbinding met Tacozijl. Zowel de weg als de vaart werden in 1846 verbeterd en verbreed. Ten noordwesten van de kerk van Sondel lag het buurtje Sondeler-Ybert of Delburen.
Na 1850 nam de hoeveelheid bebouwing langs de weg toe. Tussen 1930 en 1950 werd een nieuwe zijweg aangelegd in de richting van de Sondeler Gaast. Aan deze weg werden voor en na de Tweede Wereldoorlog enkele kleine woningen gebouwd. Op de Gaast was in de oorlog een radarpost. Het bijbehorend kampement werd na de Tweede Wereldoorlog ingericht als recreatiebungalowpark.

Wijckel
Wijckel is één van de oudste dorpen en tevens het meest oostelijk gelegen dorp van Gaasterland. Behalve de dorpskom rond de kerk omvatte het dorp ook de verspreid gelegen bebouwing aan en langs de wegen in de directe omgeving. Omstreeks 1850 lagen binnen het dorpsgebied van Sondel ook de buitenplaatsen Zorgvliet, Meerzigt en Jagtlust (1846); Meerenstein was reeds in 1811 afgebroken.
Na 1850 groeide het dorp op bescheiden schaal nog wat uit; ook kwam er meer verspreid gelegen bebouwing binnen het dorpsgebied. In het buurtje Bargebek werden in 1907/08 de Gereformeerde kerk en een pastorie gebouwd.

6.4 Verspreide bebouwing

In Gaasterlân-Sleat kwam relatief weinig verspreid gelegen bebouwing voor. Wel kwamen in de hoger gelegen delen van de gemeente buiten de eigenlijke dorpskernen diverse streekjes bebouwing voor met vooral boerderijen. Behalve boerderijen lagen buiten de dorpen ook enkele landgoederen of buitenplaatsen, zoals bij Wijckel, Rijs en Oudemirdum.
Na 1850 is de hoeveelheid verspreid gelegen bebouwing nog enigszins toegenomen.

LITERATUUR

Algemeen

A.J. v.d. Aa (Hoofdred.). Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden. Gorinchem, 1839-1851. 14 Delen. Herdruk: Zaltbommel 1976.

G. Abma (Hoofdred.). Encyclopedie van Hedendaags Friesland. 2 Dln. Leeuwarden (1975).

A. Algra. De Historie gaat door het eigen dorp. 6 Dln. o.a. [1955-1960], Leeuwarden.

J.H. Brouwer (Hoofdred.). Encyclopedie van Friesland. Amsterdam / Brussel 1958.

Buro Bügel/Van de Dijk B.V. (samenst.). Kultuurhistorische Aspekten van het Friese Landschap. Inventarisatie van elementen en patronen. Groningen (1979).

Bureau Centrale Databank van de provincie Friesland. Overzicht van het aantal inwoners per dorpsgebied (1-1-1985 t/m 1-1-1989), nr. 125. Leeuwarden 1989.

J. Cnossen. De bodem van Friesland. Toelichting bij blad 2 van de bodemkaart van Nederland. Wageningen (1971).

Gedeputeerde Staten van Friesland. Beleidsnota voor landschapszorg en natuurbeheer in Friesland. Ontwerp. (november 1985)

Provinciale Planologische Dienst. Cultuurhistorische Paden in Friesland. Nota 257. Leeuwarden 1979.

Gaasterlân-Sleat

K.A. de Groot. Balk in oude ansichten. Zaltbommel, 1978.

M. Hendriks. Balk, van "vlecke" tot centrum van bedrijvigheid. Zuidwesthoek Reeks. Balk-Emmeloord, 1983.

M. Hendriks. Tussen stins en klokkestoel. Harich en Ruigahuizen in de loop der eeuwen. Zuidwesthoekreeks. Balk-Emmeloord, 1987.

M.G.H. Hendriks. Gaasterland in oude ansichten. Zaltbommel, 1983.

Peter Karstkarel en Rienk Terpstra. Vestingstad Sloten. Monument van de Maand, Jrg. 3, deel 6.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Balk als beschermd dorpsgezicht. z.p., november 1988.

D.J. van der Ven. Geïllustreerde reisgids voor Gasterland. Morks' Nederlandsche reisgidsen no. 20. [Dordrecht, 1913]

J. Vlieger. Het Rijsterbos. Monument van de Maand, Jrg. 4, deel 3.

GERAADPLEEGD KAARTMATERIAAL

Grietenijkaarten van B. Schotanus à Sterringa. Vermeerderd uitgegeven door Francois Halma 1718.

Grietenijkaarten van ca. 1850 van W. Eekhoff.

J. Kuyper. Gemeente-atlas van Friesland (ca. 1865-1870).

Topografische kaarten 1 : 25.000 ca. 1920-30 en de (gedeeltelijk) herziene versies van ca. 1950.

BIJLAGE I Bevolkingsontwikkeling GAASTERLAN-SLEAT

	1856	1876	1895	1900	1905	1925	1940	1990	
Bakhuizen	-	-	-	-	-	-	-	1050	1)
Balk	1449	1408	1360	1386	1355	1234	1159	3166	
Elahuizen	99	94	94	91	100	97	65	308	2)
Harich	325	494	637	639	581	600	648	479	
Kolderwolde	54	122	82	109	120	116	97	59	2)
Mirns	802	898	1018	992	1040	1220	1204	117	1)
Nijega	333	429	482	533	557	327	292	-	2)
Nijemirdum	142	261	504	506	529	533	637	526	
Oudega	451	479	498	484	480	394	378	246	2)
Oudemirdum	393	526	616	626	601	672	764	1172	
Ruigahuizen	29	122	171	192	174	298	321	123	
Rijs	-	-	-	-	-	-	-	181	3)
Sloten	987	828	882	847	858	730	?	663	
Sondel	368	428	412	433	439	351	410	398	
Wijckel	607	710	791	800	775	830	902	741	

1. De inwoners van Bakhuizen werden vroeger gerekend tot Mirns en Bakhuizen, zie Mirns.
2. Elahuizen, Kolderwolde, Nijega en Oudega behoorden vroeger tot de voormalige gemeente Hemelumer Oldephaert en Noordwolde. Het dorp Nijega werd op 1.1.1967 bij Elahuizen gevoegd.
3. Rijs was tot ???? een buurschap en hoorde onder (Mirns en) Bakhuizen.

Gemeente Gaasterlân-Sleat Kaart 1

Voormalige gemeente Gaasterland (1865)

J. Kuyper. Gemeente-atlas van Friesland.

PROVINCIE FRIESLAND. GEMEENTE GAASTERLAND.

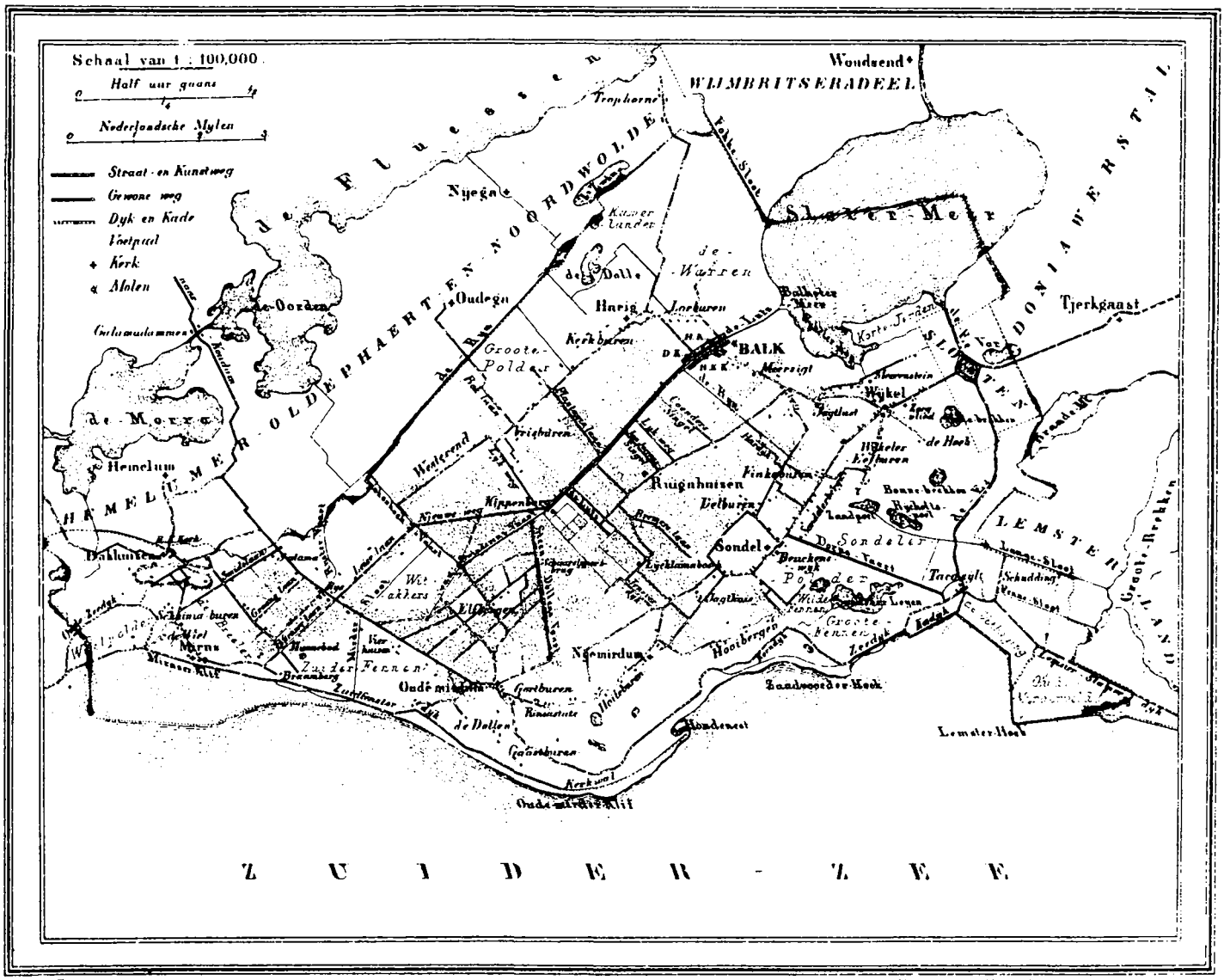

1865.

Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden

8815 Bunders. 4050 Inwoners.

Gemeente Gaasterlân-Sleat Kaart 2

Voormalige gemeente Gaasterland (1865)

J. Kuyper. Gemeente-atlas van Friesland.

PROVINCIE FRIESLAND. GEMEENTE SLOTEN.

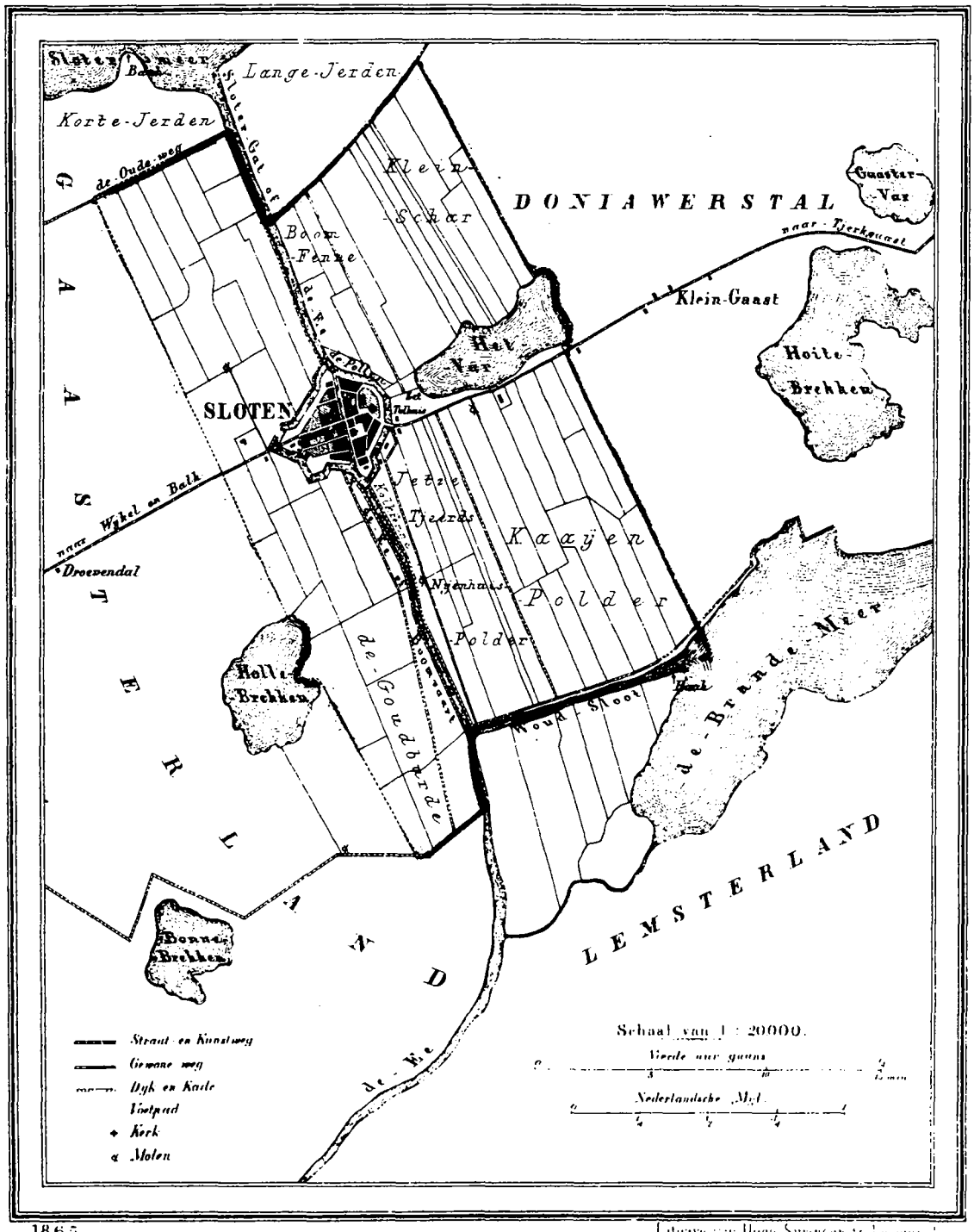

1865. Lithogr. van Hugo Suringar te Leeuwarden

225 Bunders. 950 Inwoners.

Gemeente Gaasterlân -Sleat Kaart 3

Voormalige gemeente Hemelumer Oldephaert en Noordwolde (1865)

J. Kuyper. Gemeente-atlas van Friesland.

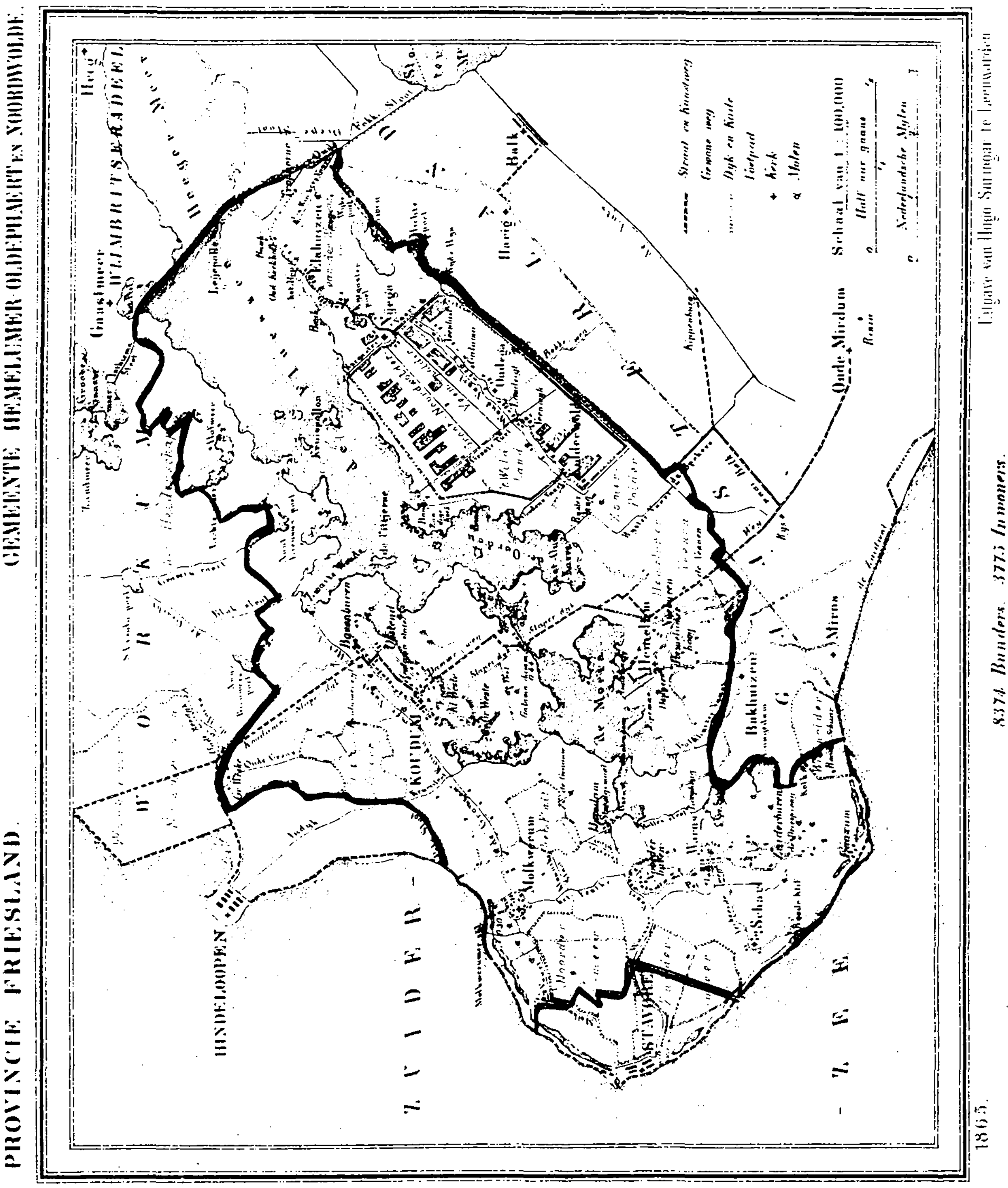

Gemeente Gaasterlân-Sleat Kaart 4
Voormalige gemeenten Gaasterland en Sloten
Encyclopedie van Friesland 1958

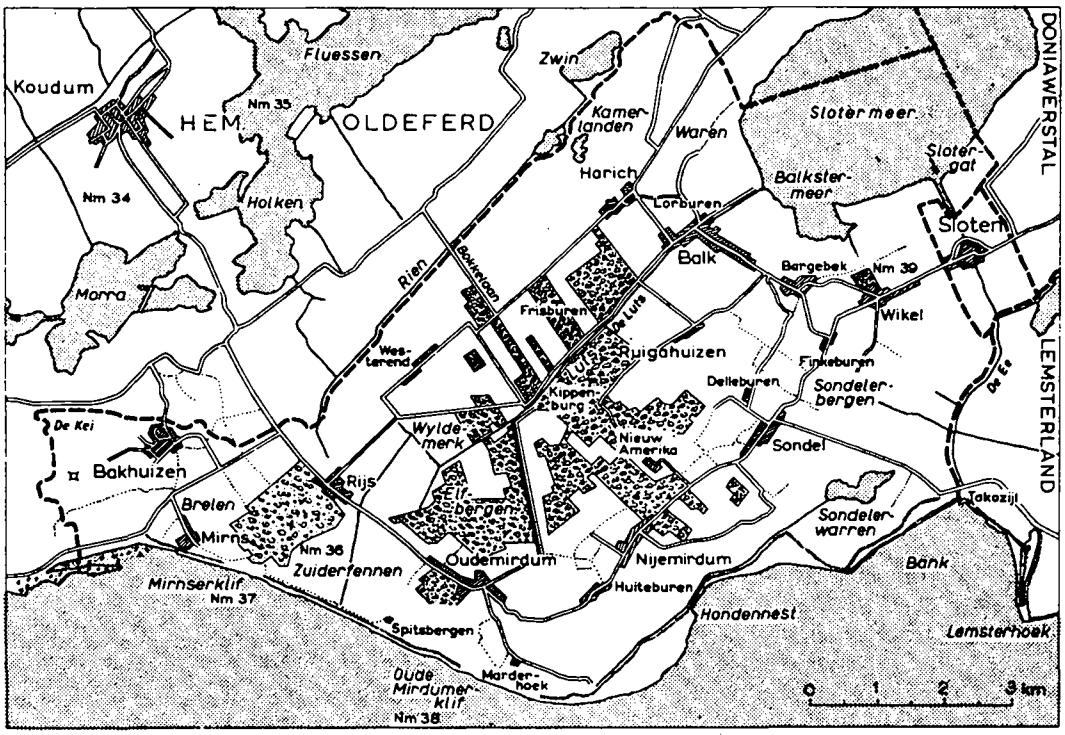

Gemeente Gaasterlân-Sleat Kaart 5

Voormalige gemeente Hemelumer Oldeferd

Encyclopedie van Friesland 1958

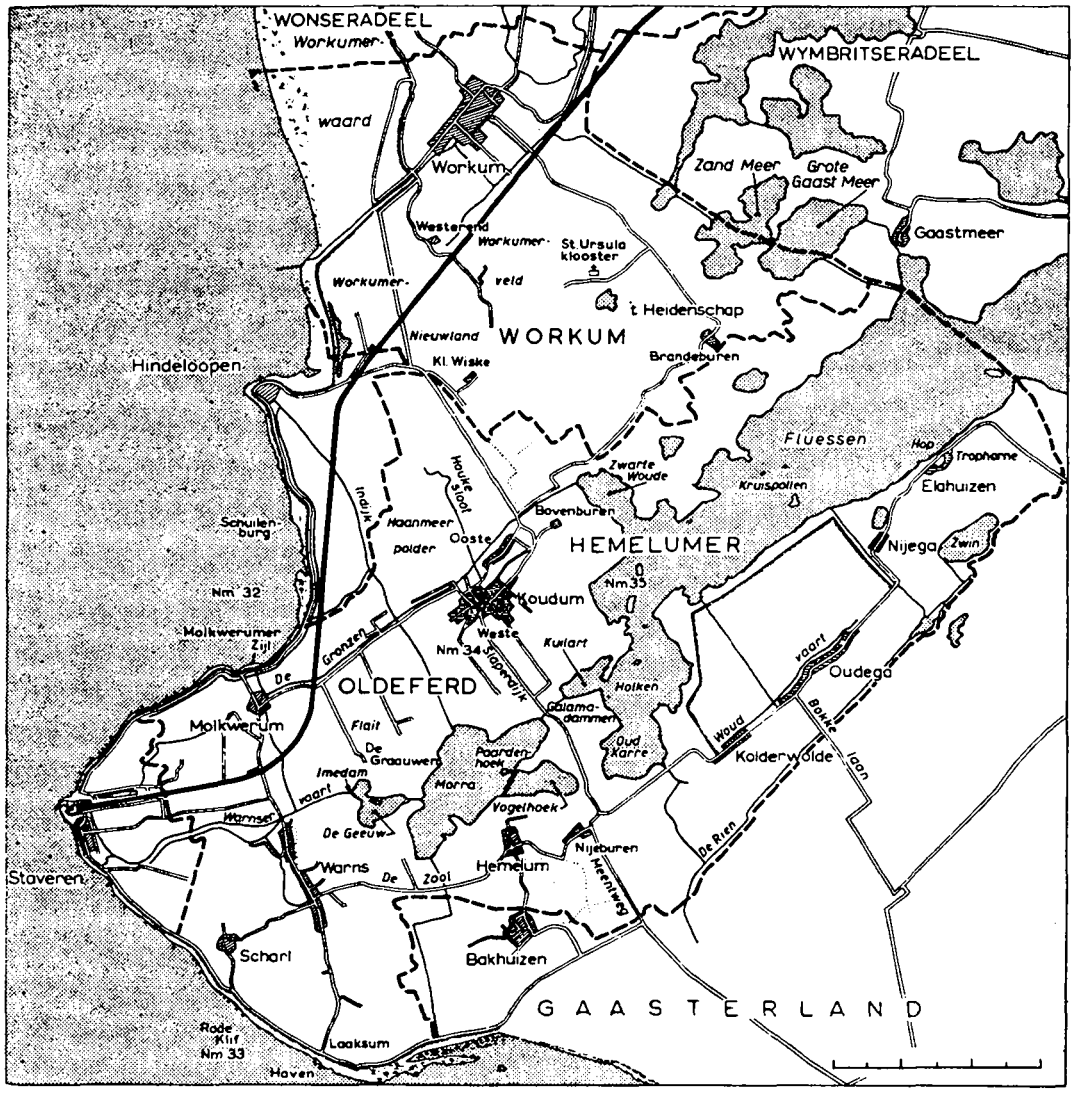

Gemeente Gaasterlân-Sleat Kaart 6

Plattegrond van Balk ca. 1980
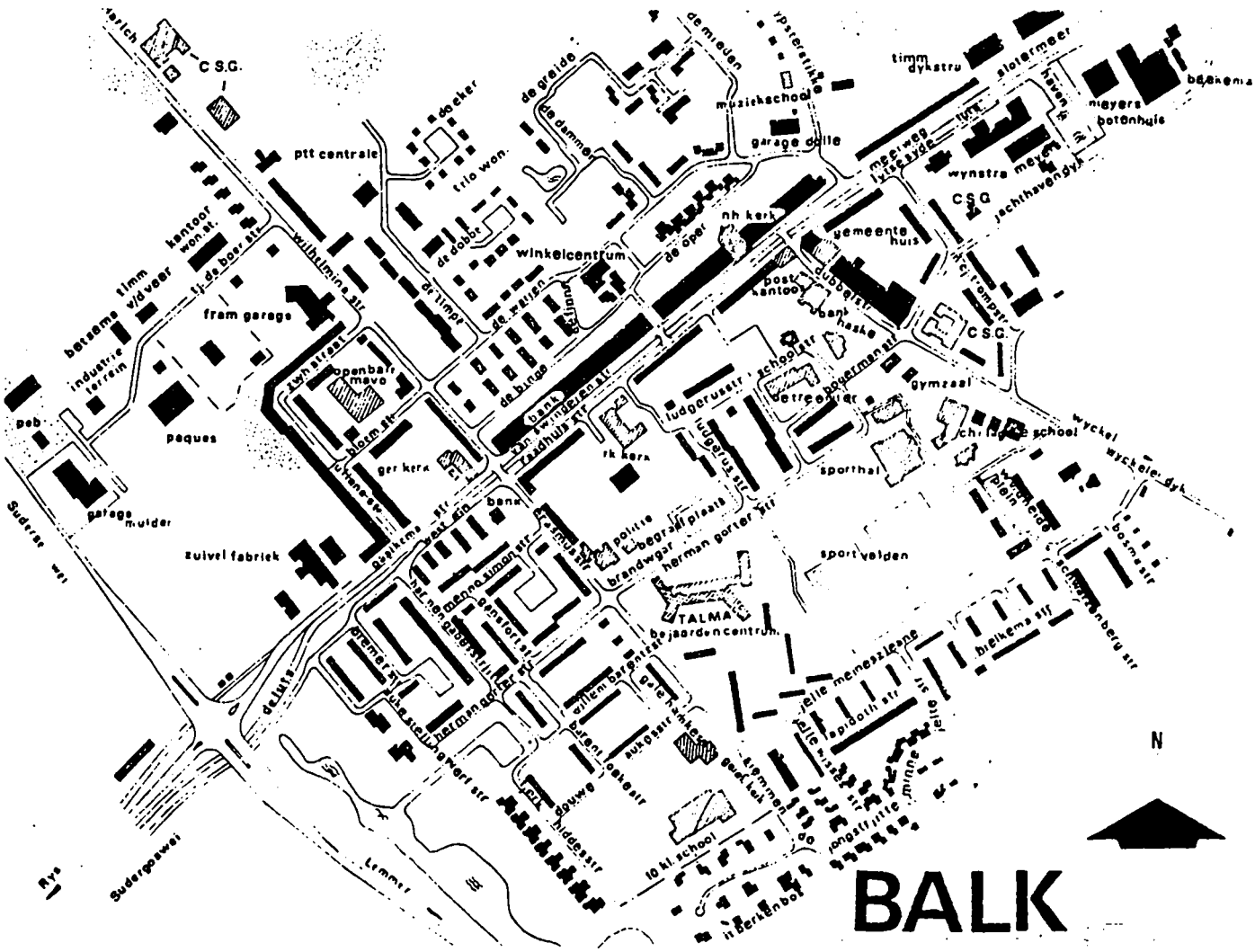
Zie : M. Hendriks. Balk, van "vlecke" tot centrum van bedrijvigheid.
Zuidwesthoek Reeks. Balk-Emmeloord, 1983.